

Göktürk tarihinin meseleleri :

«BÜYÜK ROMA (İMPARATORLUĞU) = BİZANS»IN KÖKTÜRK
YAZITLARINDAKİ ADI

OSMAN F. SERTKAYA

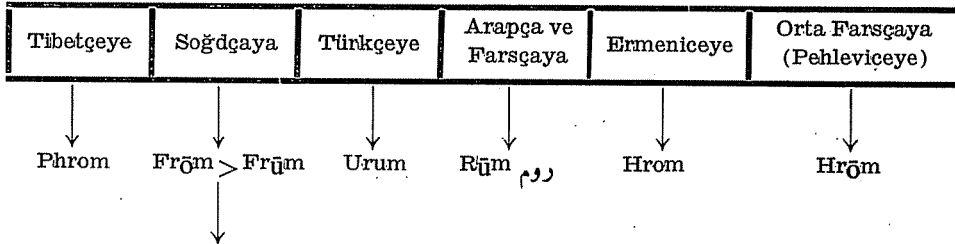
Milâttan önceleri tarih sahnesinde görünen Roma İmparatorluğu, Milâttan sonra İmparator Büyük Theodosius tarafından, merkezi *Roma* şehri olmak üzere, «Batı Roma» İmparatorluğu ve merkezi *Konstantinopolis* olmak üzere «Doğu Roma» İmparatorluğu şeklinde ikiye ayrılmıştır.

Bu ayrılmadan 81 yıl sonra, 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu ortadan kalkmıştır.

Doğu Roma İmparatorluğu ise, 17 Ocak 395 tarihinden 29 Mayıs 1453 Salı günü 2. Sultan Mehmed tarafından ortadan kaldırılana kadar, yani 1058 yıl 4 ay 13 günlük devamı esnasında, kendisini «Roma İmparatorluğu»nun merkezi ve aslı olarak kabul etmiştir.

Romalılar, 1000 yılı aşan uzun hakimiyetleri sırasında bir çok milletlerle karşılıklı münasebetlerde bulunmuşlardır. Bu münasebetler neticesinde Romalıların millet adı, çeşitli dillere o dillerin kaidelerine uyarak, meselâ :

R(O)M ~ R(U)M

Soğdçadan Uygurcaya
-ödünç kelime olarak-
Vrom > Vrum
↓
Soğdçadan Çinceye
Ta-Fu-lin
[Çincedeki önceki şekil
Ta-Ch'in idi].

vs gibi şekillerde geçmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun «Köktürk Kağanlığı» ile de görüşmeler yaptığı, hattâ elçi olarak gönderilen *Zemarhos*'un Köktürk Kağanı tarafından karşılanması vs gibi hususlar Bizans kaynaklarından tarihçi *Menandros*'un eserindeki notlardan bilinmektedir. Roma İmparatorluğunun Köktürk Kağanlığı ile münasebeti, bu kadarla da kalmamıştı. En eski Türkçe kaynaklardan olan Köktürk âbidelerinden Köl Tigin ile Bilge Kağan âbidelerinde, ecdadlarının cenaze merasimlerine Romalıların da katıldıkları zikredilmektedir. Burada kastedilen kağan büyük bir ihtimalle 573 yılında ölen *Mu-han* Kağan olmalıdır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan âbidelerinde, ecdadlarının cenaze merasimine iştirak eden on bir kavim, «Doğuda gün doğusundan ...» kelimeleri ile başlayan bir cümlede saat yelkovanı istikametinde sıralanmış olarak şu şekilde zikredilmektedir.

(KT D4; Bk D5)

ΛΝ : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰣𐰆 : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇
: 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇 : 𐰪𐰣𐰆𐰇

Transliterasyonu BWKLY : ÇWLKL : TBGÇ : TWPWT : PR : PVRM : QYRQZ : WÇ QVRYN : VTZ TTR : QYTN : TTBY : olan bu ibârenin transkripsiyonu şudur :

- 1) BWKLY : Bök (i)li veya Bük (i)li
- 2) ÇWLKL : Çöl[1] (ü)g (i)l
- 3) TBGÇ : T(a)bg(a)ç
- 4) TWPWT : Tüpüt veya Töpüt veya Töpöt
- 5) PR : (A)p(a)r

- 6) PVRM : Pur(ı)m veya Pur(u)m veya (A)pur(ı)m veya (A)pur(u)m
- 7) QYRQZ : Kırk(ı)z
- 8) WÇ QVRYQN : Üç Kırık(a)n
- 9) VTZ TTR : Ot(u)z T(a)t(a)r
- 10) QYTNŸ : Kıt(a)ny
- 11) TTBY : T(a)t(a)bı

Ben bu 11 kavimden altıncısı üzerinde durmak istiyorum.

Köl Tigin âbidesinin Doğu yüzünün 4. satırı ile Bilge Kağan âbidesinin Doğu yüzünün 5. satırında geçen PVRM ibâresi, âbidelerini ilk neşirlerinden bu güne kadar şu şekillerde transkripsiyonlanmıştır :

Radloff (1895), bu ibâreyi bir önceki kavim adı ile birlikte mütalaa ederek *Par-purum*¹ ve *Parpurum*² şekillerinde transkripsiyonlamıştır. Melioranskiy (1899) da Radloff transkripsiyonunu *par purum* şeklinde tekrar etmiştir³. Thomsen (1896)⁴ ve Orkun (1936)⁵ ibâreyi *apurum*, Malov (1951)⁶, Stebleva (1965)⁷, Tekin (1968)⁸, Ergin (1970)⁹ ve Aydarov (1971)¹⁰ *purum*, Gabain (1974)¹¹ ise *purum = pur(u)m* şekillerinde transkripsiyonlamışlardır.

1 W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 1895, St. Petersburg, s. 5. ve 429.

2 aynı eser, s. 136 (*Parpurum* ein Volk).

3 Platon Melioranski, *Pamyatnik' v çest' kyül' tegina, s dvümya tablitsami nadpisey*, St. Petersburg, 1899, s. 64.

4 Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées*, MSFOu, V, Helsingfors 1896, s. 98.

5 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936, s. 30.

6 S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyürkskoy Pis'mennosti, Tekstii i issledovaniya*, M. -L. 1951, s. 29.

7 I. V. Stebleva, *Poeziya Tyürkoy VI-VIII vekov*, Moskova 1965, s. 76.

8 T. Tekin, *A. Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington, 1968, s. 232 ve 365.

9 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 51 ve 62.

10 G. Aydarov, *Yazık Orhonskiñ Pamyatnikov Drevnetyürkskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alman-Ata 1971, s. 290.

11 A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Dritte Auflage, Wiesbaden 1974, s. 274 ve 353.

Nâşirler tarafından *pur(ı)m*, *pur(u)m*, *(a)pur(ı)m* ve *(a)pur(u)m* şekillerinde transkripsiyonlanan bu ibâre, aynı nâşirler tarafından şu şekillerde tercüme edilmiştir.

Radloff (1895) kendi transkripsiyonunu «die Parpurim»¹², Melioranskiy (1899) «par-purumı (?)»¹³ Thomsen (1896) «Apourim»¹⁴; (1924) «die Apurum»¹⁵ ve (1935) «Apurumlar»¹⁶, Orkun (1936) «Apurumlar»¹⁷, Malov (1951)¹⁸, Stebleva (1965)¹⁹ ve Aydarov (1971)²⁰ «Rim», Tekin (1968) «the Byzantium»²¹ ve «East Rome, Syria»²², Ergin ise (1970) («Bizans»²³ ve «Doğu Roma, Rum, Bizans»²⁴ şekillerinde tercüme etmişlerdir.

Bu tercümelerden de açıkça görüleceği gibi, nâşirlerin bazıları transkripsiyonlarını serbest olarak tercüme etmişler, bazıları da birden fazla karşılık göstererek kesin bir tesbit yapmaktan kaçınmışlardır.

Yine Radloff'tan Haydarov'a kadar âbidelerin neşirlerinin yukarıda verilen transkripsiyon ve tercümeleri haricinde ~~𐰽𐰺𐰍𐰏~~ PVRM ibâresiyle ilgili olarak Friedrich Hirt²⁵, Paul Pelliot²⁶, Robert P. Blake²⁷, A. von Gabain²⁸, Kurakhici Shiratori²⁹, Walter Fuhs³⁰ ve Bahaeddin

12 W. Radloff, aynı eser, s. 5.

13 P. Melioranski, aynı eser, s. 65.

14 V. Thomsen, aynı eser, s. 98.

15 V. Thomsen, «Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung», *ZDMG*, 78, Leipzig 1924-1925, s. 145.

16 V. Thomsen, «Mogolistan'daki Türkçe kitabeler», *Türkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1935, s. 99.

17 H. N. Orkun, aynı eser, s. 31; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV, İstanbul 1941, s. 152. *Apurım* Apar kavim adı ile birlikte yazılan bir kavim adı.

18 S. E. Malov, aynı eser, s. 36.

19 I. V. Stebleva, aynı eser, s. 111.

20 G. Aydarov, aynı eser, s. 290.

21 T. Tekin, aynı eser, s. 264.

22 T. Tekin, aynı eser, s. 365 (sözlük bölümü).

23 M. Ergin, aynı eser, s. 4 ve 18.

24 M. Ergin, aynı eser, s. 111.

25 Friedrich Hirth, «The mystery of Fu-lin», *JAOS*, XXXIII, 1913, s. 206.

26 Paul Pelliot, «Sur l'origine du nom de Fou-lin», *Journal Asiatique*, 11, Serie, Tome III, No 2 (1914), s. 498-499.

27 Robert P. Blake, «Note supplémentaire sur Fou-lin», *Journal Asiatique*, Tome 202 (1923), s. 83-88.

28 A. von Gabain, «Ein Beitrag zur Fu-lin-Frage», *Sinica*, VIII, 1933, s. 195-197.

29 Kurakhici Shiratori, «A new attempt at the solution of the Fu-lin problem», *Memoirs of the Toyo Bunko*, 1956, No. 15.

30 Walter Fuhs, «Problems on Fu-lin», *Toyo Gakuho*, No 20, s. 48-51.

Ögel³¹ ve P. Aalto³² tarafından müstakil araştırmalar da yapılmıştır. Yapılan bu araştırmalarda, genellikle Soğdça *Frōm* > *Frūm* kelimesinin Çinceye ödünç kelime olarak *Fu-lin* şeklinde girdiği ve Köktürkçede okunan şekillerin aslının da Soğdça *Frōm* > *Frūm* olduğu kabul edilmiştir. Yani araştırmacılar, mânâ birliği yanında menşe birliğini de kabul etmektedirler.

Ben meseleyi başka bir açıdan ele almak istiyorum.

𐰽𐰺𐰽 PVRM ibâresinin son iki harfi olan 𐰽𐰺 RM harfleri, türkçede ancak *Rum* ve *Rom* şekillerinde transkripsiyonlanabilmektedir. Ben *Rum* transkripsiyonunu tercih ediyorum.

Bilindiği gibi eski türkçede *r-* ile başlayan kelime yoktur. Başka dillerden giren ve *r-* ile başlayan kelimeler ise bir ünlü önses almışlardır. *ram ay* > etü. *aram ay*, yine skr. *ratna* > etü. *erdini* vs gibi. Eski türkçede *a-/e-* ünlü önsesinin yanında *u-* önsesi de vardır. Terh/Taryat âbidesinin 2. satırında «ejder yılı», *bu yıl* yerine *u-* önsesiyle 𐰽𐰺𐰽 > 𐰽𐰺 *ulu yıl* şeklinde³³, Oğuz Kağan destanının 173, 174 ve 180. satırlarında «rus» kavim adı, *u-* önsesiyle *urus* [= *urus*], Doğu türkçesi metinlerinde ise *urus* şeklinde geçmektedir. *u-* önsesli bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür³⁴.

Ben bu noktadan hareket ederek *r(u)m* transkripsiyonladığım kelimedenden önceki 𐰽 *o* veya *u* ünlüsünü *u-* transkripsiyonluyor ve kelimenin tamamını, *u-* önsesiyle birlikte *u-rum* > *urum* şeklinde anlıyorum. Ke-

31 Bahaeddin Ögel, «Göktürk yazıtlarının «Apurım»ları ve «Fu-lin» problemi», *Bellekten*, Cilt IX, No 33 (1945), s. 63-87.

32 Pennti Aalto, «Nomen Romanom», *UAJb*, 47, (1975), s. 1-9.

33 M. Şinehüü, Tariatin Orhon Biggiyn Şine Dursgal [Noviy Pamyatnik Orhonskoy Pis'mennosti Tariata], *Studia Archaeologica*, Institutii Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VI, Fasc. 1, Ulaan-Baatar 1975, s. 67.

34 Eski türkçede *y-* ön sesi için şu örnekleri zikredebiliriz :

y- : *yubulu in*-<*y-ub-u-l-u in*- (Tonyukuk âbidesi). krş. *op-la-y-u teg-yoŋğsurtukn*-<*y-oŋğ-u-ğ-ur-tuk-n*

a- ~ y- : *alpağut ~ ylpagut* (BK D 31)

ağlamak ~ yğlamak

ağaç ~ yğaç

amrak ~ ymrak

e- ~ yi- : *elteber ~ yilteber* vs gibi.

lime bu şekilde anlaşıldığı zaman eski türkçeden itibaren bu güne kadar ki kullanışlarıyla bir birlik göstermektedir.

Köktürk harfleri ile

Uygur harfleri ile

Arap harfleri ile اوروم

Köl Tigin ve Bilge Kağan âbidelerinde *urum* okuduğum kelime çeşitli Uygurca metinlerde 'WRWM *urum* imlâsiyle geçmektedir.

Meselâ: Uygurca İnsadi Sûtra'nın 1035.-1037. satırları olan *başı destâr-luğ daşman-lar bağıdâd urum el-ler barğu yer-lerin tapmadın bahşım siziñge ök unanğay* «Başı destâr'lı danışmendler Bağdâd ve Anadolu illeri (nde) varacak yerlerini bulmadan, bahşım size muhakkak inanacak» cümlesindeki *urum el-ler* tabiri «Anadolu illeri, Anadolu şehirleri» anlaşılmalıdır³⁵.

Oğuz Kağan destanının 124. ve 143. satırlarında geçen *urum* «Rum = Bizans», 127., 168., ve 172. satırlarında geçen *Urum Kağan* ise «Bizans Kağanı, Rum Kağanı» anlaşılmalıdır³⁶.

Yine Uygurca bir hukuk vesikasında *altı satarıka urum-luğ ... aldım* cümlesinde *urum-luğ* sözü geçmektedir³⁷.

Çukurova'da hâlen Toros dağlarının dışından gelenler için söylenen *urumlu* (<etü. *urumluğ*) sıfatında *urum* kelimesi yaşamaktadır. Ayrıca Anadolu'nun adının yüz yıllarca *urum eli* > *rumeli* şeklinde anıldığı da gözden uzak tutulmalıdır.

 ibâresinin ilk işareti olan $\uparrow p$ ise bence müstakil bir kelimedir. *Urum* transkripsiyonladığım kelime bir isim olduğuna göre bir önceki kelime bu ismin sıfatı olmalıdır mantığından hareket ederek $\uparrow p$ işaretini $(a)p(a)$ şeklinde transkripsiyonlamak istiyorum.

Bilindiği gibi *apα* kelimesi Köktürk metinlerinde $\uparrow(a)p(a)$, $\uparrow\uparrow(a)pa$ imlâsi ile geçmektedir Keza *apα* kelimesi *Inal(a)p(a)* E 38/3, *Yol(a)p(a)*

35 Semih Tezcan, Das uigurische Insadi-Sûtra, *Berliner Turfantexte* III, Berlin 1974, s. 73. str. 1035-1037. S. Tezcan *urum* kelimesini «Ost-Rom» şeklinde tercüme ediyor. Halbuki ibâre *urum eller* olarak ele alınmalı ve «Anadolu illeri» şeklinde tercüme edilmeli idi.

36 W. Bang-G. R. Rachmati, Die Legende von Oghuz Qaghan, *SPAW* 1934, s. 683-724.

E 24/9, E 41/3, (a)p(a)m Altay 2/3, (a)p(a)m a! E 6/4, Ozat (a)p(a)m E 104/3 ve 7; Külüğ (a)pa E 20/2, Tör (a)pa E 11/2, Bay (a)pa şaŋğun E 7/1 Inançu (a)pa Yargan KT B/2, Bay (a)pam E 39/6, (e)çü, (a)pa, (a)tı ... Taryat/Terh 28, (e)çüm (a)pam KT D/1, Bk D/2, Taryat/Terh 18, (e)çüm(i)z (a)pam(i)z KT D/19, Ongin 1, Çor (a)pası E 18/1 vs. gibi örneklerde de görüldüğü üzere isim ve ünvan olarak kullanılmasının haricinde, bir isimden önce «sıfat» olarak kullanıldığı zaman «büyük» manasına gelmektedir : Meselâ

Çinedeki *A-po Ta-kan* yani «Büyük Tarkan»³⁸ ünvanının karşılığının türkçesinin *apa tarkan* olduğu bilinmektedir³⁹. Bilge Tonyukuk'un bir müddet taşımış olduğu *apa tarkan* ünvanı Köl-İç-Çor âbidesinin ilk satırında da geçmektedir⁴⁰.

37 Ethem R. Tenişev, «Hozyaystvennie zapisi na drevneuygurskom yazıke», *Issledovaniya po grammatike i leksike Tyurkskih yazıkov*, Taşkent 1965, s. 42'de metni şu şekilde transkripsiyonlamış ve tercüme etmiştir :

35 [.....] *altım. Altı satır-ka urum-luğ*
kupil. Za šest' satırov Vizantiyskuyu

36 [.....] *altım.*
kupil.

Yine Tenişev s. 56 not 35'te *urum-luğ* kelimesi hakkında şunları söylemektedir : *urum-luğ* - rimskiy, vizantiyskiy, zapadny (PSI. III, 724), sr. Mong. - pis'm. *Rum* - Tursiya, Turetskaya Malaya Aziya <tib., Rum <arabsk. Rüm - Rimskaya imperiya, Sel' djukskoe çastvo, Turtsiya (B. Ja. Vladimirtsov, «Arapskie slova v Mongol'skom», *Zap. Kollegiy Vostokovedov*, Vip. V., Leningrad 1930, str. 79.

Aynı metni ikinci defa yayımlayan Clauson (Sir Gerard Clauson, «A Late Uygur Family Archive», *Iran and Islam*, Edinburg University Press 1971, s. 76) metni şu şekilde transkripsiyonlamıştır.

35 [*torku?*] *aldım. altı satar-ka urumluğ*
36 [.....] *aldım.*

Yine Clauson, s. 179'da *torku* için, s. 183'de de *sıtır* için şu bilgileri vermektedir :

1. 35 [*torku*] can be restored with confidence. T. is no doubt right in taking *urumluğ* as meaning 'belonging to Rome', i. e. Byzantine; whatever it was, perhaps a fabric or garment, it was rather costly, 6 *sıtır*, the price of 5 or 6 sheep.

(35) For 6 *sıtır* bought a Byzantine ... I bought home produced (?) brocade for a silk garment (?) 1 1/2 *sıtır*.

38 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, s. 153 ve 213.

39 Masao Mori, «A-shih-tê Yüan-Chen ve Tonyuquq», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V/1-4, İstanbul 1973, s. 87-93.

40 Sir Gerard Clauson-Edward Tryjarski, «The Inscription at Ikhe-Khushotu», *Rocznik Orientalistyczny*, XXXIV/1, Warszawa 1971, s. 13

Yenisey âbidelerinin yedincisinin ilk satırında *Bay Apa Şaᅇgun* ünvanında⁴¹ ve *Uigurica*, II'de Ütret'e ait bir günah çıkarma metninin 70. satırındaki *apam bay apa çaᅇᅇsı-ka anam küset-ke* ibâresinde⁴², Şaᅇgun ve Çaᅇᅇsı ünvanları *bay-apa* sıfatları ile kullanılmıştır. Türkçe *Apa Şaᅇgun* ünvanının çince şekli *tai tsiang-kün* yani «büyük general»dir. Çince şekil Bilge Kaᅇan âbidesinin Güney yüzünün 11. satırındaki *Li sün tay seᅇᅇün* ve Tun-huang'da bulunan yazmalardan 4. sünün 6. satırında *Altun tay seᅇᅇün* şeklinde geçmektedir.

Görüldüğü gibi Tarkan, Seᅇᅇün/Şaᅇgun/Şaᅇgun, Çaᅇᅇsı ... vs gibi ünvanlardan önce gelen *apa* sıfatı «büyük» manasına gelmektedir.

Böylece Köl Tigin ve Bilge Kaᅇan âbidelerinde geçen PVRM ibâresini *apa urum* şeklinde, iki kelime olarak, transkripsiyonluyor ve «Büyük Roma (İmparatorluğu) = Bizans» şeklinde de tercüme ediyorum.

41 E 7 (Barık III)'nin tarafımdan *B(a)y (A)pa Ş(a)ᅇᅇün* : oᅇl : *Külüg Çor* şeklinde transkripsiyonlanan ilk satırı, daha önce H. Vambéry tarafından («Noten zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens», *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, XII, Helsingfors 1898, s. 93 *B(a)y(a)n aᅇaᅇᅇün*, W. W. Radloff (*Die Alt-türkischen Inschriften der Mongolei*, St. P., 1895, s. 309), Hüseyin Namık Orkun (*Eski Türk Yazıtları*, III, İstanbul 1940, s. 63), S. E. Malov (*Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov, Teksti i Perevodı*, M.-L. 1952, s. 22), I. A. Batmanov- A. Ç. Kunaa (*Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Tuvi*, I, Kızıl, 1963, s. 31-32 tarafından *Bayna Şaᅇgun* ve *Bayna Şaᅇgun*, Jean-Paul Roux («Tengri, III, *Revue de l'histoire des religions*, s. 52) tarafından *B(a)y(o)pa Şaᅇᅇün* şeklinde okunmuştu.

42 F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, APAW, 1910, Nr. 3, s. 81'de ibâreyi *atam bay äpü çaᅇᅇsı-ka anam köset-ke* şeklinde transkripsiyonlamakta ve «meinem Vater Bai Apa- Tschangschi, meiner Mutter Köset» şeklinde de tercüme etmektedir. Aynı ibâre Klaus Röhrborn tarafından *Uigurisches Wörterbuch*, s. 129a'da *atam bay apa çaᅇᅇsıka anam küsetke* şeklinde transkripsiyonlanmış ve «Meinem Vater Bay Apa Çaᅇᅇsı und meiner Mutter Kösät» şeklinde de tercüme edilmiştir.

Çince «tschang-schi çaᅇᅇ-sı «mabeynci» ünvanı, Sakacaya *cām-ᅇi* «keeper, secretary, remembrancer of a king's palace», Sogdçaya *çaᅇᅇᅇiy*, eski türkçeye *çaᅇᅇ-sı* (E 31 (Uybat II) str. 1'de ... *Bilge Çaᅇᅇ-sı* , ve *çaᅇᅇ-sı* (*Uig.* II, s. 80, str. 71)'de *Bay Apa Çaᅇᅇ-sı*) şekillerinde geçmiştir. (Bk. Annemarie v. Gabain, UAJb, XXXIII, s. 287).

F. W. K. Müller tarafından *köset* okunan isim, Şinasi Tekin tarafından *küse-* «istemek arz[u] etmek» fiili ile birleştirilerek *küset* şeklinde düzeltilmiştir. Ş. Tekin, eski türkçedeki bu ismin yerine bugün *dile-* fiilinden türeyen *Dilek* ve Farsçadan Türkçeye geçen *Arzû* kelimelerinin kullanıldığını söylemektedir. Bk. Şinasi Tekin, «Uygurlarda sevab tevcihi âdeti ve islâmîhtaki mevlid duâsı», *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XII (31. 12. 1962), İstanbul 1963, s. 238 not 18).

«*Apa urum*» ibâresi «Büyük Roma» şeklinde tercüme edildiğinde akla bu âbidelerin yazıldığı çağda romalıların kendilerine «büyük» sıfatını verip vermediği sorusu gelmektedir.

Bu sorunun cevabı da bizim görüşümüze ışık tutmaktadır. Şöyleki: Köl Tigin ve Bilge Kağan âbidelerinin kaleme alınmasından 5-10 yıl kadar önce Kuzey-Doğu Hindistan ve Orta-Asya'ya seyahat eden Budist Rahip Huei-ch'ao'nun Paul Pelliot tarafından Tun-Huang'da bulunan seyâhatnâmesinde, Bizans'ın «Büyük Fu-lin *Ta* (veya *Da*) *Fu-lin*», Suriye'nin ise «Küçük Fu-lin *Hsiao* (veya *Siao*) *Fu-lin*» olduğu tasrih edilmektedir⁴³.

Son olarak bir noktayı daha açıklamak istiyorum. Roma İmparatorluğunun adı Uygur türkçesinde, *urum* ve *vrom* > *vrum* şekillerinde olmak üzere, iki türlü geçmektedir.

u- önsesini taşıyan *urum* şekli Oğuz Kağan destanında *urum kağan* «*Rum Kağanı*, *Bizans Kağanı*» ibâresinde kullanılmıştır. Buradaki *u-* önsesli *urum* şekli Türk dil bilgisine tamamen uygun bir gramer yapısına sahiptir.

Hsüang-Tsang'ın seyâhatnâmesinin Uygurca tercümesinde *vrom*⁴⁴, bir Mani metninde ise *vrum hanı*⁴⁵ transkripsiyonlanan şekiller ise Sogdça *fröm*'un Uygur türkçesine ödünç kelime, «Lehnvort», olarak geçmiş şekilleridir.

43 Walter Fuchs, Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726, 1939, 44a s. 450.

44 John Peter Claver Toalster, *Die uigurische Xuan-Zang-Biographie*, 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar, Giessen 1977, s. 100-101. (str. 959-961) *bahk kidin tağdın buluñı vrom birle tutusı ol in nord westlicher Richtung von der Stadt ist ihre Grenze mit Rom*. s. 234 not 960. *vrom* : ist 'Rom'. d. h. Byzanz; Chin. hat fu-lin. G. 3659, 7190, eine Wiedergabe des sogd *fröm* 'id.'. S. Zieme, *Manichäische-türkische Texte* (BTT V), 1975), Z. 605 Anm.

45 Peter Zieme, *Manichäisch-türkische Texte. Texte, Übersetzung, Anmerkungen*, (BTT V), Berlin 1975, s. 60-61.

605. 1. *ödün/vrum/hanı a/...*

Zu der Zeit der Xan von Rom...

Anm. 605. Hier wird für Ostrom oder Byzanz die aus dem Sogd. übernommene Bezeichnung *fröm* (hier geschrieben: *vrum*, vgl. dazu Anm. 241) gebraucht, vgl. H. H. Schaeder, *Iranica* 88 (Abh. d. Wiss. zu Göttingen, Phil-hist. Kl. Dritte Folge Nr. 10. Berlin 1934), wo er auf Grund einer Angabe von A. von Gabain *vrow* (*vrum*) in der uigurischen Übersetzung (aus Bişbalık) war also die unmittelbar aus dem Sogd. entlehnte Form *fröm* geläufig. In späteren uig. Texten finden wir dagegen *urum* für Byzanz, vgl. G. Clauson, «A Late Uygur Family Archive», *Iran and Islam*, Edinburgh 1971, 179, Anm. zu Z. 35; ferner BTT III Anm. 1036 und unten Nachtrag s. 72.

Uygur türkçesine Soğdça *frōm*'dan *vrom* > *vrum* şeklinde giren kelime, bu kullanılışını zamanla Türk fonetiğine uygun olan *urum* şekline terketmiştir.

Hülâsâ, Köl Tigin ve Bilge Kağan âbidelerinde geçen **𐰆𐰣𐰖𐰫** PVRM ibâresini iki kelime olarak, *apa urum* şeklinde transkripsiyonluyor ve «Büyük Roma (İmparatorluğu) = Bizans» şeklinde de tercüme ediyor. Böylece daha önceki *hapax legemena* olan *purum*, *purum*, *apurum* ve *apurum* okuyuşları ile bu okuyuşların orijini ortadan kalkmakta ve çeşitli nâşirlerin yukarıda gösterilen serbest ve yaklaşık tercümeleri de yerini kesin bir karşılığa bırakmış olmaktadır.